

Головченко А. В., НУ «ОЮА»

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І РУХІВ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття визначає сутність демократичної системи та політичних рухів, основні теоретико-методологічні підходи формування партійних систем і коаліцій. Увага приділяється важливій ролі ідеології та цілей політичних партій, а також їх поступового перетворення для поліпшення демократичних процесів країн Центрально-Східної Європи.

Після припинення існування СРСР з'явився простір для створення нових політичних партій та рухів. Стало можливим існування різноманітних політичних напрямків і політичних ідей. Відтак, Л. Шин називає чотири етапи трансформації постсоціалістичного суспільства: крах тоталітарної системи, перехід до демократичної системи, зміцнення демократичної системи, вдосконалення демократичних інститутів [1]. Відбувається активність в формуванні нових політичних партій та рухів.

Визначаючи періодизацію постсоціалістичних змін, З. Бжезинський враховує їх політичні й економічні аспекти та виділяє три фази процесу демократизації і створення ринкової економіки. Перша – почалась відразу ж після падіння соціалістичного ладу. В ній відбувалась трансформація вищих структур політичної влади і первинна стабілізацію економіки. Ця фаза, на думку вченого, може зайняти 1-5 років. Друга – інституційно забезпечує функціонування демократичної системи. Її завдання містять прийняття нової конституції, утвердження нової виборчої системи, впровадження у суспільну практику демократичних процедур і норм. Політичні зміни йдуть паралельно з економічними: формується банківська система, йде демонополізація, мала і середня приватизація, основана на законодавчому забезпеченні прав власника. Друга фаза триває від 3 до 10 років. Стійке функціонування демократичних інститутів, утвердження певної політичної культури в суспільстві і стабільного росту економіки вказують на початок третьої фази, яка може тривати 5-15 і більше років. Терміни постсоціалістичного переходу виглядають досить тривалими, не менше 10 років для потужних держав Центрально-Східної Європи, а в менш підготовлених для такого переходу країнах – понад 20 років [2].

Існуючі сьогодні демократичні системи беруть початок від форм правління, які виникли в кінці XVIII-XIX ст. під впливом «ліберальної моделі демократії». Її основа – пріоритет інтересів особистості над інтересами держави, а головні елементи – принцип поділу влади, парламентаризм, політичні права і свободи, вільна конкуренція партій, відкритість еліт.

Основними характеристиками «ліберальної моделі демократії» вважається проведення регулярних, вільних і чесних виборів; підзвітність посадових осіб один перед одним, а головним резервом розвитку політичного та громадянського плюралізму «індивідуальні та групові свободи». Її недоліки: декларативність і недоступність для соціально незахищених громадян; обмеженість політичної участі особистості, що загрожує перетворенням демократії в панування політеліти та відчуженням громадян від влади; приниження ролі держави в управлінні суспільством і забезпеченні соціальної справедливості; зайвий індивідуалізм і не облік колективної природи людини [3].

Робочі, комуністичні, соціалістичні рухи виникли в XIX-XX ст. їх теоретики запропонували протилежний лібералізму – «колективістську модель демократії» і навіть втілили її в життя. Її називають ідентитарною, тому що вона заснована на уявленні про цілісність народу, наявності у нього загальної волі і ідентичності цієї волі і дій представників влади. Її засновниками були Ж.-Ж. Руссо, К. Маркс, В. Ленін, К. Шмітт та ін. З часом вона була теоретично опрацьована, але спроби її практичної реалізації в країнах «соцтабору» були невдалі. Тим не менш, вона внесла свій внесок в теорію і практику демократії.

Розпад «соцтабору» довів практичну неспроможність теорії колективістської демократії, тому спроби її здійснення вели до формування нового панівного класу: номенклатури, авторитаризму і придушення особистих свобод. Цей досвід показав, що влада народу неможлива без інституційно закріплених гарантій індивідуальних свобод і прав особистості. Незважаючи на невдачі в реалізації цієї теорії, що міститься в ній критика обмеженості ліберальної держави і постановка ряду ключових питань (про соціальну рівність і компромісі як умови демократії, права громадян) серйозно вплинули на еволюцію ліберальної теорії демократії.

Підсумком синтезу ключових ідей ліберальної та ідентитарної теорій демократії стала «плюралістична теорія демократії», в практичній реалізації якої найважливішу роль зіграли соціал-демократи Заходу. Для них головна мета демократії – це захист прав і інтересів меншості.

Аналіз різних теорій демократії дозволив виділити два основні підходи до її розуміння: «мінімалістський», в якому її зміст зводиться до процедури виборів та «максималістський», в якому для визнання держави демократичним недостатньо однієї процедури виборів, а необхідні ще плюралізм, наділення громадян певними правами і свободами та ін. [4].

Під демократією розуміється не просто наявність у державі формальних демократичних інститутів (парламент, суд і т.д.), а реальне утвердження в суспільстві принципу верховенства закону, дотримання прав і свобод громадян, проведення вільних і чесних виборів, регулярна ротація влади, наявність опозиції і плюралізму думок, незалежності ЗМІ та інші елементи демократії, тобто єдність демократичних інститутів, процесів і культури. Саме її відстоюють соціал-демократи всього світу.

З поняттям демократії пов'язане поняття «демократичного транзиту». У більшості країн ЦСЄ з колишнього «соцтабору» в кінці ХХ – початку ХХІ ст. була реалізована модель демократичного транзиту, хоча в різних країнах він мав різну швидкість і певні відмінності. Використання теорії демократичного транзиту для дослідження процесів трансформації країн ЦСЄ в кінці ХХ – початку ХХІ ст. було відносно вдалим, хоча ситуація в Болгарії, Угорщині та Польщі, де стали рости антидемократичні настрої, показує, що вона далека від завершення. У країнах СНД процеси демократичної трансформації не завершені, і протікають в різних країнах по-різному. Тому говорити про універсальний підхід до опису та осмислення цих процесів в цих країнах поки рано.

Очевидно, що всі ці країни з урахуванням їх історичних, культурних та інших особливостей неминує, хоча і з відступами, рухаються в бік демократизації. Свідчення тому зростання тієї ролі, яку демократичні, в тому числі соціал-демократичні, партії відіграють у політичному житті своїх країн, їх все більш високі показники на парламентських виборах.

Тенденція виникнення більш мобільних, так званих «ринкових» партій пов'язана із зростанням політичної конкуренції та прагненням більш адекватно і оперативно відповідати на сучасні виклики, з якими класичні партії справляються все гірше. Тому замість стійких груп прихильників партії змушені спиратися на мобільні групи інтересів, слідуючи кон'юктурі політичного ринку. В результаті політичних і економічних трансформацій останніх років партії стали все частіше звертатися до складних, але конкретним політичним питанням, пов'язаним з екологією, національними і релігійними конфліктами,

правами на інтелектуальну власність, міграцією і т. д., і усе рідше зачіпати глобальні теми, що відповідають інтересам більшості. Ще один наслідок розмивання моделі всеосяжності партій – посилення залежності від інститутів держави, що змусило їх робити ставку на збереження позицій у владі і менше піклуватися про ідеологію [5].

Соціал-демократичні партії, не дивлячись на тренд у бік всеохоплюючих партій, зберігають свою відносну незалежність від інститутів держави та ідейно-політичну ідентичність за рахунок масовості, високого кадрового потенціалу та професіоналізму. Приклади цього – соціал-демократи Німеччини, Чехії, соціалісти Болгарії, Франції, які будучи неодноразово представлені у владі і опозиції, зберегли свій вплив у суспільстві.

Аналіз процесу інституціоналізації різних партій доводить наявність у них принципово різних типів зв'язку із соціальною базою. Наприклад, ставлення до соціальної бази у знову формуються партій помітно відрізняється від партій, які вже перебувають при владі. Партія, утворившись з вузького кола однодумців, після приходу до влади прагне розширити свою соціальну базу, орієнтується на нові старті.

Постійна зміна соціальної бази партій збігається з розвитком технологій моделювання політичного ринку, на якому зв'язок партії з групами інтересів – всього лише засіб завоювання його більшої частки, а не її основне завдання, ототожнюване раніше з представленням інтересів цих груп.

Комплексної характеристикою, що визначає реальну можливість партії ефективно позиціонувати себе на політичному ринку, є її політико-організаційний потенціал, який включає такі показники як: виборча програма, яка пропонує стратегію соціально-економічного розвитку країни; кадровий ресурс; представництво в органах влади і характер взаємодії з їх керівництвом; дієвість механізмів впливу партії на своїх представників у структурах влади; інформаційний ресурс, що дозволяє формувати громадську думку безпосередньо і через ЗМІ; організаційний ресурс, заснований на розгалуженою територіальною організацією та ступеня внутрішньопартійної згуртованості; фінанси, необхідні для забезпечення роботи партії, і ін. Соціал-демократичні партії в цілому зберегли свій високий потенціал і стійкі зв'язки з суспільством, в першу чергу з особами найманої праці і представниками середнього класу.

Партійне будівництво – це набір заходів, що вживаються органами управління партією для організації і підтримки її діяльності в політичному просторі, тобто підвищення її політико-організаційного

потенціалу. Воно забезпечує орієнтацію партії на виборців; робить зрозумілим її програму. Для партбудівництва характерна різноманітність організаційно-територіального устрою, принципів формування і взаємодії органів управління партії, її відносин із суспільством і владою і т.ч.

Партія – один з основних політичних інститутів держави, оснований на принципах представницької демократії. Але інституційно – це не просто конкретний інститут, а динамічно еволюціонуюча система, заснована на внутрішніх правилах її організації і задаються державою нормам політичного представництва, механізмах виборів і ін. Тому партія тісно пов'язана з іншими інститутами, особливо державою та ЗМІ.

Аналіз феномена сучасного партбудівництва і його впливу на процес і ступінь інституціоналізації партій показав, що ключове значення мають ряд певних факторів. С. Хантінгтон дав таке визначення: “інституціоналізація партії – це процес набуття їй суспільної значимості і стійкості, інституціоналізацію можна визначити як ступінь матеріалізації партії в суспільній свідомості, в результаті чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись до значимі моделі поведінки “ [6].

Основні фактори, що впливають на інституціоналізацію: організаційна структура партій; узгодженість, що розуміється як ступінь відповідності установок поведінки членів партії; стратегія, серед яких зазвичай виділяють три основні типи: стримуюча, підризна і змагальна; ідеологічна орієнтація, яку вписується в класичну право-ліву шкалу; залученість, пов'язана зі ступенем участі її членів у справах партії; суспільна підтримка, структурує партійні пріоритети; урядовий статус, пов'язаний з природою та ступенем участі партії в національній політиці, електоральна ефективність і політична значимість; автономія, яка означає структурну незалежність партії від інших інститутів і організацій, діючих всередині або зовні країни.

Для соціал-демократів характерна висока ступінь внутрішньої автономії, що дозволяла б їм виживати після поразки на виборах і втрати статусу правлячих партій. При цьому їх відрізняє висока залежність від міжнародного союзу, особливо на етапі становлення, що найбільш яскраво проявилось у ставленні партій країн Центрально-Східної Європи, які обрали стратегію євроінтеграції та активної співпраці з соціал-демократами провідних країн Європи. Для країн СНД, крім Молдови та України, фактор зовнішньої залежності не грали особливої ролі. Що стосується суспільної підтримки, то в умовах трансформації, в т.ч. соціальної структури, вплив цих факторів було неоднозначним.

У відношенні урядового статусу соціал-демократи були досить незалежними. Вони боролися за його набуття, але у разі програшу на виборах, не прагнули будь-яким шляхом зберегти його і комфортно почували себе в опозиції, продовжуючи відстоювати свої ідеологічні та політичні принципи і цілі.

Зазвичай до основних принципів ідеології соціал-демократії відносять: соціальну справедливість, як рівність можливостей для реалізації кожним власного потенціалу; колективізм і солідарність, які сприяють зниженню ступеня експлуатації людини людиною, а в перспективі звільненню праці; свободу, як засіб досягнення мети і сенсу життя людини; рівність не тільки юридичну й політичну, але також економічну і соціальну; пріоритет суспільної власності, що припускає справедливий розподіл результатів праці, і суспільних потреб; соціальну демократію як участь громадян в процесі прийняття політичних рішень та управлінні; раціоналізм, що припускає, що суспільство має бути перебудовано на розумних засадах допомогою планування і реалізації грандіозного задуму, здійснюваного державою трудящих; прогресизм, який наполягає на тому, що проблеми капіталізму можуть бути вирішені шляхом розробки та реалізації якихось проєктів майбутнього [7].

Пізніше соціал-демократи, переглянувши ряд марксистських установок і врахувавши сумний досвід більшовиків, ввели в політичну практику нові принципи: плюралізм; гнучкість ідейних постулатів; розширення соціальної бази за рахунок включення в неї середнього класу, інтелігенції, представників малого та середнього бізнесу; орієнтація на «третій шлях». І якщо спочатку соціалізм обов'язково пов'язували з певними суспільними структурами, на основі чого конструювалася його жорстка модель як антипод капіталізму, то в середині ХХ ст. з'явилися інші його визначення.

Наприклад, відомий німецький теоретик соціалізму Т. Майєр вважав, що: «Соціалізм не визначається якимись інститутами, наприклад, формою власності або планування. Соціалізм – це цілеспрямований процес. Мета визначається принципом рівної свободи в умовах солідарності. Процес полягає в розвитку суспільних відносин, відповідних цим принципам. З набуттям досвіду та досягненням більш високого рівня розвитку ці відносини можуть змінитися». Соціалізм, в цьому розумінні, являє собою спосіб історичного дії на основі пріоритету свободи, солідарності, суспільної ініціативи, соціального прогресу [8]. Ці принципи забезпечили інституціоналізацію соціал-демократичних партій Європи, які зміцнили в ході становлення і розвитку демократичних режимів, краще відображали волю населення. Це торкнулося, як

показано вище, організаційних форм цих партій та їхніх політичних доктрин, які кардинально змінилися. Завдяки своїй масовості вони ефективно проявили себе у парламентській діяльності і стали правлячими в багатьох європейських країнах, змінивши їх зовнішність.

У 70-80-ті роки ХХ ст. на піку популярності рейганоміки і тетчеризму соціал-демократія вирішила переглянути свої традиційні програмні принципи, що знайшло відображення в Маніфесті Блейр-Шредера 1999р. У ньому було заявлено, що соціал-демократи «за ринок, але проти ринкового суспільства». Його автори наполягали на тому, що соціал-демократії потрібна модернізація, щоб прийняти виклики ХХІ в. і щоб ці принципи зберегли своє значення сьогодні і в майбутньому. А це, на думку авторів Маніфесту, вимагає не тільки відданості цінностям, а й волі до зміни старих суджень і традиційних інструментів реальної політики. Модернізація соціал-демократії повинна була охопити ряд фундаментальних положень її політики, і, що найважливіше, самі вихідні ідеї соціалізму. Ідея офіційного «розлучення» ринкової економіки і ринкового суспільства дозволили авторам Маніфесту визначити свою концепцію соціал-демократії як «третій шлях». На їхню думку, саме держава має надати ринку «соціальну орієнтацію» і створити новий тип суспільства, відмінний від ринково-капіталістичного, і від державно-соціалістичного. Свої зусилля держава має спрямувати на те, щоб «зробити загальнодоступним добробут і зайнятість народу, надати йому можливість домогтися прогресу і зберегти природне середовище, усвідомлюючи свій обов'язок і відповідальність перед майбутнім поколінням ...» [9].

Одночасно в кінці ХХ ст. в суспільно-політичному житті Європи виникли нові виклики (расові хвилювання, культурний нонконформізм, інфляція, криза суспільства загального добробуту і т.д.), які зажадали від партій ідеологічних оцінок. Багато вчених почали говорити про початок «епохи реідеологізації». Концепції «реідеологізації» виникли ще в 70-і рр. як реакція на різні демократичні і визвольні рухи, які розгорнулися в світі, що знову посилило інтерес до ролі ідеології в суспільному розвитку. У 70-80-і рр. на базі цієї концепції був розроблений принципово новий, конструктивний погляд на ідеологію як об'єктивно необхідне явище, яке має позитивний характер.

У подібних обставинах соціал-демократи спробували надати їх традиційним цінностям новий сучасні зміст, прив'язавши їх до актуальних проблем політичного життя. Солідарність вони стали мати на увазі не в дусі класової боротьби, а в широкому соціальному сенсі, як відповідь на те, яким буде суспільство завтра і які підстави є для цього в умовах поширюваного індивідуалізму. Рівність розумілося

як мотивація до створення системи, в якій всі і кожен мають рівні можливості для самореалізації, гарантовані державою і суспільством. Демократія і світ розглядалися в ув'язці один з одним, а також із солідарністю і рівністю як чотири найважливіших підстави, на яких будується сучасна демократична держава.

З кінця XIX століття соціал-демократичні рухи в регіоні відігравали активну роль у політиці цих країн. Але до початку першої світової війни їх вплив у більшості країн був обмежений, і серйозними політичними гравцями вони стали лише після війни. У міжвоєнні роки становище соціал-демократичних партій країн Центрально-Східної Європи (далі ЦСЄ) було двоїстим. Вони боролися з конкретними політичними і соціально-економічними труднощами, відстоюючи при цьому реформістські позиції. Але опинилися в політичній ізоляції, бо їм не довіряли ні ліві, ні праві. До і після другої світової війни в Європі активно діяли демократичні політичні партії здебільш соціал-демократичного спрямування, але в більшості країн їх доля була недовговічною. Після другої світової війни вони знову стали відігравати важливу роль у політиці своїх країн, але вже через кілька років після встановлення комуністичної системи – зійшли з арени майже на 50 років. Від них залишилася невелика група політиків-емігрантів. Вона була присутня в країнах ЦСЄ вже не як політична організація, а у вигляді політичних ідей, виражених в ревізіонізмі, комуністичному реформізмі й антикомуністичному дисидентстві [10].

Отже, типологізуючи процеси політичної трансформації партій і рухів, що проходили в країнах ЦСЄ в кінці XX століття, слід відмітити, в різний час вони відбувалися по-різному: через реформи зверху, через загрозу економічного спаду і зростання соціальної напруженості; у вигляді революцій заради звільнення від авторитарного режиму (Угорщина, 1956; Чехословаччина, 1968; Польща, 1980).

В даний час результативним висновком є те, що сучасна соціал-демократія в умовах глобалізації і трансформації соціально-класової структури суспільства радикально поміняла свою ідейну доктрину. По-перше, її суспільно-політичною опорою став середній клас, особливо люди розумової праці. По-друге, вона, не заперечуючи ринкової економіки, виступила за захист суспільства від влади ринкової стихії. Борючись за підвищення рівня життя людей, вона основний акцент робила на забезпеченні їх основних політичних і громадянських прав і свобод. Окрім того, вона вимагала постійного розширення демократії за рахунок вдосконалення суспільної самоорганізації, посилення політичної активності громадян. І нарешті, виступала за забезпечення провідної ролі морально-духовних цінностей у ставленні до економіко-політичним інтересам.

Бібліографічний список

1. Шин Л. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы / Л. Шин. – М. : Наука, 2005. – 184 с. – С. 56.
2. Бжезинський З. Помилка теорії «поетапної демократизації» / Бжезинський З., Карозерс Т. // Pro et Contra. – 2007. – Т. 11. – № 1 – С. 85-105.
3. Сирота Н. М. Геополітика / Н. М. Сирота. – СПб. : Пітер, 2006. – 172 с. – С. 97.
4. Постанова Верховної Ради УРСР № 1213-ХІІ «Про Концепцію нової Конституції України» // Відомості Верховної Ради. – 1991. № 35. – 466 с. – С. 56.
5. Энтин М. Л. Политико-правовые последствия вступления России в Совет Европы / М. Л. Энтин // Московский журнал международного права. – 1996. – № 3. – 101 с. – С. 42.
6. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : «Российская политическая энциклопедия». – 2003. – С. 89.
7. Романюк О.І. Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім.В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2001. – Вип. 3. – № 518. – С. 78.
8. Майер Т. Європейський Союз і країни Центральної та Східної Європи: політичні стратегії інтеграції // Держава і право. – Вип. 18. – 2002. – С. 403-410.
9. Зближення законодавства Європейського Союзу з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС // Право України. – 2003. – № 9. – С.142.
10. Карозерс Т. Помощь Запада становлению гражданского общества в Восточной Европе и бывшем Советском Союзе / Т. Карозерс // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2011. – № 1. – С. 101.

В статье рассматривается сущность демократической системы и политических движений, выделены основные теоретико-методологические подходы формирования партийных систем и коалиций. Внимание акцентируется на важной роли идеологии и целей политических партий, а также их постепенного преобразование для усовершенствования демократических процессов стран Центрально-Восточной Европы.

In presented article was aspiring the essences of democracy system and politic flow, main theoretical and methodic approaches of formation of party systems and coalitions. Emphasis is placed on the important role of ideology and goals of political parties, as well as their gradual conversion to improve democratic processes in the Central-East Europe.